KÖZÖSSÉG ÉS ILLUZÓRIKUS KÖZÖSSÉG. II.*

TORDAI ZÁDOR

III

A közösség alapja és lényege — mint láttuk — az *együttes cselekvés*. Ez különbözteti meg a „nem-közösség"-ektől, olyan társadalmi egységektől, amelyek alapját és lényegét *cselekvésegyüttesek* képezik, tehát ahol a cselekvések megosztódása nem önkéntes, hanem (lényegileg és eleve) meghatározott. Az egyén cselekvését ez utóbbiakban — saját maga számára is — adottként valósítja meg, azaz függetlenül törekvéseitől, képességeitől és igényeitől. Az ember egyedi lényét meghatározó cselekvés és tevékenység ekkor „készen kapott" lévén: sorsa kívülről közelít hozzá — azt ő meg nem határozhatja, hanem csak beteljesítheti. Az emberi cselekvés alapvető — funkcióját és terjedelmét tekintve — lényegi formája (köztudottan) a munka. Ezt az ember természetadta (vagyis a kényszerű) társadalmi megosztottság keretei között végzi. Ez a tevékenység így nem is lehet az egyénnek (eredendő módon) sajátja. Nem a cselekvő határozza meg ezt résztevékenység mivoltában, vagyis nem a cselekvőtől függ, hogy cselekvése milyen helyet foglal el az emberi praxis összességében, nem tőle függ, hogy milyen kapcsolat jön létre az ő és más egyének cselekvése között. A részjellegű cselekvések összességgé válása nincsen az egyének hatalmában, hanem az „fölöttük", eleve adott módon, spontánul valósul meg. A létrejövő egység a cselekvőtől függetlenül, nem pedig neki alárendelten létezik, az uralkodik rajta és meghatározza őt. Az összesség idegen „hatalom", amely (a cselekvő számára is) idegenné teszi saját cselekvését. És teszi ezt, mert a cselekvő az, aki cselekvésével létezteti — újra meg újra létrehozza — az idegen összességet. A más emberek cselekvéséhez való ilyen viszony képezi a többi emberhez való viszonyok magvát. Az idegenné váló tevékenység alapján a sokrétű egyéni kapcsolatok olyan rendszere alakul ki, amely szintén adott jelleggel bír és maga is elidegenedett. Ebben a helyzetben — vagyis a kényszerű társadalmi munkamegosztás következtében létező elidegenedésben — a társadalom egésze a közösségi jelleg negációját jelenti, s ilyenek a nagy társadalmi együttesek és egységek is.

Az elidegenedés az egyén (sajátos jellegű) konfliktusos létét eredményezi. Ami még azáltal is „bonyolódik", hogy az egyén saját konfliktuális helyzetét különböző mértékben érzékelheti, azt tehát különböző formákban „élheti" át. Különösen fontos ebben az összefüggésben a szubjektum—objektum-viszony elidegenedésbeli sajátos megfordulása, az egyén szubjektum voltának ebből következő sajátos negációja. Ám az elidegenedés olyan helyzetet jelent, amelyben az összesség egyszerre „sajátja" az egyénnek és nem „sajátja". Az egyén

* A tanulmány első része a „Magyar Filozófiai Szemle" 1972/2. számában jelent meg. — *Szerk.*

ezért tekint*heti* az összességet sajátjának: annyiban, amennyiben azt cselekvésével létrehozza és fenntartja. Ugyanakkor az összesség az egyének fölé emelkedett és elidegenedett léte *szükségképpen* elfedi a cselekvések, a praxis létrehozó és fenntartó hatását. Az összességet emiatt nem sajátjának, hanem (határesetként) éppen saját maga tagadásának látja. Ez a konfliktus pedig mindaddig létezik, amíg (társadalmi) elidegenedés létezik. Az egyén ezt legfeljebb áthidalni vagy (önmaga előtt) elfedni tudja. Áthidalást úgy hoz létre, hogy a tagadást „visszájára" próbálja fordítani, vagyis igyekszik azt „állítássá" tenni. Egyszerűbben mondva: megpróbál az idegen összességgel (amely idegenként is részben sajátja) azonosulni. Ezzel az állítással az egyén önmaga ellentétébe vetíti ki magát, maga válik saját maga tagadásává. A kettősségeket tehát úgy próbálja feloldani, hogy azonosul azzal a külső (elidegenedett) „pólussal", amely a reá vonatkozó negációt hordozza. Ami nem változtatja meg az idegenség tényét: az „átfordulással" a viszony jellege nem lesz konfliktus nélküli. Vagyis az azonosulás nem lehet valóságos, hanem csak képzeletbeli: olyan azonosulás (illetve azonosság tételezése) tehát, amely nem-azonosságra épül. Az egyén az idegen összességet ilymódon — tudati, képzeleti formában — sajátjának tételezi. Vagyis a nem-közösségi együttest közösségnek tételezi, illetve annak láttatja önmagával. Közösséget állít (képzeletbelileg) ott, ahol valójában nem-közösség van. Amikor az egyének többsége (vagy mindenki) ilyennek tételezi az összességet — és ennek megfelelően viselkedik —, akkor sajátos *realitásként* létezik a *képzeletbeli* közösség. Olyan formáció jön létre, amely éppen illuzórikus voltában realitás, vagyis *ebben* a formában (mind az ideológiában, mind a praxisban) testet ölt a társadalmi viszonyokban. (A valóságosság tehát nem a *közösségi* jellegre vonatkozik, hanem annak *sajátos tételeződésére* és az ebből következő praxisra.)

Illuzórikus közösség tehát egy olyan együttes, amelyet azok a vele azonosuló egyének alkotnak, akik azt közösségnek tételezik, anélkül azonban, hogy az valójában közösség lenne. E „kváziközösségnek" *elsődleges* alapja ennek következtében nem lehet a cselekvés. Tudati momentum az elsődleges alkotó tényező: az azonosulás. Ebből fakad az olyan cselekvés, amely a maga során, mintegy visszatérő jelleggel, konstituenssé válhat. Az egyének cselekedeteiket éppen az azonosulás nyomán látják és érzik sajátjuknak. És ez a képzeletbeli jelleg viszont már éppúgy elfedi a cselekvések tényleges „értelmét" (vagyis azok reális hatását és eredményét), mint ahogy a közösség képzeletbeli tételeződése elfedi a mögötte meghúzódó reális társadalmi viszonyokat. Az egyén közösséget vél szolgálni akkor, amikor valójában megosztott és konfliktuális társadalmi együttest szolgál — az egyén magát véli szolgálni a közösség által akkor, amikor valójában csak másokat szolgál. Másokat: az összesség struktúráján belül uralkodó helyzetben levő együttest: az uralkodó réteget, osztályt. Az egyén az összesség szolgálata által valójában — egy absztrakt összesség közvetítésével — egy konkrét uralkodó társadalmi együttest szolgál.

Minthogy az azonosulás egy idegenként létező összességgel valósul meg, ezért az azt jellemző kapcsolatstruktúra „egyirányú". Az egyének mindannyian alá vannak rendelve annak, aminek a kölcsönösség közvetítőjének kellene lennie. Az összesség — elidegenedett lévén — nem lehet olyan közvetítő, amely által a reá „vonatkozó" és az általa összefogott cselekvés „visszatérhetne" az egyénekhez, az egyének sajátja lehetne. Az azonosulás egyoldalú lévén, *lényege* szerint (így mindig) függőségi viszony szentesítése. Mégpedig úgy, hogy azt nem-függésnek állítja és láttatja.

1

Az illuzórikus közösségek egyik alapvető sajátossága, hogy benne a tudati elemeknek (az azonosulásnak) kitüntetett jellegű, konstituens szerepe van. Az illuzórikus közösség jellemzője azért az is, hogy — a tudati elemek szerepe következtében — (társadalmilag meghatározott konkrét formájú) ideológiaként is létezik.

Harmadik sajátossága a szubjektum-volt tételeződési módjában létező konfliktusokkal függ össze. Az egyén az elidegenedésben saját szubjektum-voltát megfosztottság formájában érzékeli. Emberi teljességét megcsonkítottnak, önmagát alárendelt helyzetben levőnek és kiszolgáltatottnak érzi. Az e téren létező konfliktusait olyanoknak látja, mint amelyek embervoltát érintik, miáltal lehetségessé válik, hogy azokat általánosaknak és egyetemeseknek tekintse. Amikor az egyén magát önmaga tagadása által kívánja állítani, akkor valójában azzal az egyetemességgel azonosul, amelybe saját szuverenitása „átcsúszott". Tehát saját idegenné vált szubjektum-voltát próbálja „visszaszerezni": ezzel próbál azonosulni. Önmagának — az illuzórikus közösség tételezésével történő — állítása továbbá összeolvad az önmagára vonatkozó emberkép kivetítésével. A saját magáról megformált emberképet így egyetemesnek tételezi. Ha nem történne ez, akkor az azonosulás sem jöhetne létre. Így viszont az (illuzórikus) közösség tételezésével történő állítás összeolvad az önmagára vonatkozó emberkép kivetítésével. Az (illuzórikus) közösség tételezése ezért lehet az ember társadalmi voltának és embervoltának sajátos tételezése. De ez fordítottja a reális közösségeknél létező folyamatoknak. Míg ugyanis a reális közösség a társadalmi jelleg és az embervolt *konkretizálódása*, az illuzórikus közösségnél a közösségi jelleg „*feloldódik*" a társadalmiban és az emberiben. Ezáltal az azonosság itt csak absztrakt lehet: elvont embervolt tételezése. Mindezek nyomán viszont az illuzórikus közösség vagy eleve egyetemesként tételezi önmagát, vagy pedig valamilyen általános emberi kifejeződésévé igyekszik szélesedni. Az egyetemességre való törekvés aztán az illuzórikus közösség létéhez tartozó negációt kizárólagosság igényévé változtatja. Az illuzórikus közösség önmaga állításával ezért *konkrét* módon tagadja azokat, akik nem tartoznak hozzá. Az illuzórikus közösség így önmagát (végső fokon) mások embervoltának, emberi mivoltának tagadása által állítja.

A társadalom adott felépítettségéből — abból, hogy az egyének olyan részleges és partikuláris egységek keretei között léteznek, amelyek egymással konfliktusban állnak — következik, hogy az illuzórikus közösség egyetemes törekvése csak egy partikularitás olyan állítása lehet, mely mások ellen irányul, mely nemcsak mások partikularitását, hanem egyetemességük tagadását is jelenti. Az egyetemesség ilyen állítása valójában az illuzórikus közösség abszolutizálása, mely szükségképpen vezet intoleranciához. Az egyén azonban nem lehet *valóban* „azonos" az illuzórikus közösséggel, mert annak alapját éppen a „másság" képezi: az egyén valójában csak önmaga kivetített képével azonosul. Az illuzórikus közösség ezért jelenti mindig az egyének önmagukra vonatkozó képének kivetítését, illetve ennek abszolutizálását. Ez a kép azonban ideológiai, és így társadalmilag meghatározott. Az egyén (a társadalom elidegenedése következtében) önállósult léttel bíró ideológiát vetít „vissza" az illuzórikus közösségbe s ezt teszi meg az illuzórikus közösséggel való azonosulás alapjává. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy az egyén saját elidege-

nedett mivoltát, valamint ennek konkrét formáit abszolutizálja, vetíti ki önmagából, s ezzel azonosul aztán. Így válik aztán lehetővé, hogy a kivetítődésre épülő azonosulás önmegtagadás, vagyis ekstázis legyen, hogy az ilyen azonosulás ekstázissá fokozódhassék. A tagadásra épülő azonosulás — önmegtagadás általi abszolutizálása következtében — így az egyén szemében mint abszolút lét és önbeteljesedés jelenhet meg. Az illuzórikus közösséggel való azonosulás határesete az önmegtagadás apoteózisa, mely — a tiszta alázat és alávetettség által — végül misztikus cselekedetté teszi ezt az illuzórikus közösséggel való azonosulást. De ennek eleme minden (illuzórikus közösséggel való) azonosulásban kisebb-nagyobb mértékben jelen van. Ezért ez az illuzórikus közösség létébe is visszavetítődik, s így mindig egy misztikus azonosság állítása is létrejön. A misztikus cselekedetjellegű azonosulás: metafizikus tett. Amiben van is igazság, hiszen ez az azonosulás az illuzórikus közösség elsődleges konstituens tényezője. Az illuzórikus közösséghez való tartozás mindig is tartalmaz valamit a misztikus unióból, mindig is jelent egy titkos lényegből való részesülést. Ez a részesedés áldozat és áldozás. Általa metafizikussá válik nemcsak az illuzórikus közösségben való „részesedés", hanem az ennek alapján megvalósított egyéni cselekvés is. Ez a cselekvés egy eleve állított embervoltot közöl a világgal: éppen abban a mértékben, amelyben az illuzórikus közösséghez való tartozást megvalósulásával tételezi és azt így létezteti.

A misztikus unió mindig konkrét formákban valósul meg, illetve megteremti magának ezeket a formákat. Ide tartozik mindenekelőtt a mitológia, amely minden illuzórikus közösség sajátos ideológiája. Ilyenek a ceremóniarendszerek. Bizonyos mértékig ide sorolhatók a megszemélyesítés formái is. Bármily változatosak legyenek is ezek, mégis van bennük egy mindig megfigyelhető alapmagatartás. Ennek az alapmagatartásnak a leglényegesebb vonása az azonosság és a különbség, az állítás és a tagadás egyszerre való tételezése. Másként nem jöhetne létre a misztikus unió sem mint odatartozás, sem mint kettős elhatárolódás.

Az eddigiek során inkább az azonosság tételeződésével foglalkoztunk. Nem mellőzhetjük azonban a másik oldalt: az azonosulásban mindig jelenlevő megkülönböztetést, az állításban mindig jelenlevő tagadást.

A megkülönböztetés vagy a nyílt tagadás nem elvont, hanem többnyire konkrét jellegű. Hogy azonban ennek sajátosságát és jelentőségét megértsük, nem szabad elfelejteni, hogy az illuzórikus közösségben egy olyan együttessel történik azonosulás, amely nem valóságos közösség. Ebből ugyanis következik, hogy az állító jelleg elsődlegessége ellenére mégis a tagadás a döntő. (Ez is a reális közösségeket jellemző viszony fordítottja.)

A tagadás elsődleges szerepe egyáltalán nem véletlen: ennek lényegi okai vannak. Hiszen az egyén olyasmivel azonosul, amit valójában tagad: a megosztott s elidegenedett összességgel. (Ez történt különben akkor is, amikor az egyén önmaga megtagadása által mégis saját magát kívánja egyetemesként állítani.) Ám sem a tagadás, sem pedig az azonosulás nem változtatja az illuzórikus közösséget valódi közösséggé: ettől még nem változik meg a társadalom jellege. Az megmarad konfliktuálisnak, nem-közösséginek, elidegenedettnek. Az azonosulás és a tagadás ezért csak bonyolultabbá tehetik a helyzetet.

Abból, hogy mind az állítás, mind pedig a tagadás ugyanarra vonatkozik, csak az következik, hogy mindkettő bizonytalanná válik. Azok a kettősségek, amelyek mind a kettőben jelen vannak — egymással összefonódva — átcsú-

szások sorát teszik lehetővé. Az a fogalmi apparátus, amelyben ez kifejeződik és az az emberi magatartás, amely ezt megvalósítja, szükségképpen bizonytalanná válik, és ölt olyan formát, amely lehetővé teszi önmagának és ugyanakkor önmaga ellentétének állítását, amely lehetővé teszi az egyik ellentétből a másikba való átmenetet. Ezért válnak az illuzórikus közösség ideológiájának specifikus fogalmai elmosódottakká, ezért homályosak kontúrjai, ezért válik tartalmuk nehezen megragadhatóvá, ezért nem lehet azt egyértelműen rögzíteni.

Emellett a kettősségek polarizációban is testet öltenek, illetve polarizációhoz vezetnek. Vagyis az említett homályosságon belül egymással ellentétes értékű (és ellentétes szereppel felruházott) „csomópontok" jönnek létre. Ezek lehetővé teszik az állítás- és a tagadás-tartalom (látszólag) különvált megfogalmazását, valamint (ezen az alapon) az ellentétek játékát. E poláris megfogalmazódás teszi egyedül lehetővé, hogy ugyanannak a társadalmi valóságnak egyszerre történő állítása és tagadása „logikus" legyen. Az egyik póluson jelentkezik a tagadás, a másikon az állítás. A bizonytalan fogalmakat mindig kiegészítik a polárisan ellentétes fogalompárok — a „rossz" és a „jó" tételezése — és ezen az alapon történik a dolgok osztályozása. Csak így lehetséges, hogy az egyén olyan társadalommal azonosuljon, amelyet elvet, amely idegen vele szemben. Az idegenség és ellenségesség a „rossz" oldalán fog koncentrálódni, erre az oldalra gyűjt az egyén mindent össze, amire tagadása vonatkozik. És egy másik póluson fog minden összegyűlni, ami „jó": ez lesz az, amelyre az állítás vonatkozik, amellyel tehát azonosul, illetve amelyet az illuzórikus közösséggel azonosít. Ennek megfelelően viszont a „rossz" pólusát külsőként és idegenként kell tételeznie.

Mindez persze a különböző illuzórikus közösségeknél más és más formában jelentkezik: a konkrét társadalmi-eszmei összefüggések szerint.

Az illuzórikus közösség „klasszikus" formája a vallás: példáján mindezek a jelenségek világosan megfigyelhetők. Nem nehéz feltárni sem a polarizációt, sem az ellentétek játékát, de nem nehéz kimutatni a homályosság és elmosódás tényét sem. Nem is kívánok ezzel részletesebben foglalkozni. Az illuzórikus közösség sajátosságait nem ezzel a példával kívánom leírni. Inkább abból a formából indulnék ki, amely ma is a leghatékonyabb. Ez pedig a *nemzet*. Mindjárt bevezetésként jegyzem meg, hogy *nem a nemzettel általában* fogunk foglalkozni, hanem szigorúan *csak azokkal a vonásokkal*, amelyek témánkhoz kapcsolódnak, tehát amelyek az illuzórikus közösség mibenlétét segítenek megérteni. Figyelembe kell venni azt is, hogy a nemzet az illuzórikus közösség egyik (konkrét) formája, tehát más konkrét formákkal (a vallással pl.) csak lényegileg rokon és sokban igencsak különbözik tőle. A vallásnál például a „jó" és a „rossz" polarizációja (részben) olyan határ mentén történik, amely egybevág az evilági és a túlvilági megkülönböztetésével. Az abszolutizálás által eszményített közösség így kiemelődik a reális világból, áttevődik a képzelet szintjére, a reális világ pedig lehet vagy ennek tiszta ellenpólusa (a „gonosz" világa), vagy ellentétekkel terhesen kétértelmű, mely átcsúszó, homályos értékelésekkel jellemezhető.

A nemzet esetében az, ami ideális közösség kellene legyen, nagyon is földi és valóságos. Nem tételezhető tehát sem a képzeletbeliben, sem egy ellenőrizhetetlen másik világban. Az a társadalmi együttes, amely a „jó" megtestesülése kell legyen (vagyis a nemzet), reális, „kézzel fogható" valóság. Így aztán a kettősségek szükségképpen csak bonyolultabb módon érvényesülhetnek.

Az szükségszerű és természetes, hogy a nemzet maga idealizálódjék. Bármely nemzet önmagáról kialakított véleményét vesszük is figyelembe, mindig azt fogjuk találni, hogy önmagát nemesnek, jónak, igazságosnak, „szépnek és okosnak" látja. De ez egy reális világ eszményesítése és ezért már ez sem lehet mentes homályosságtól és kétértelműségtől. Ezért van az, hogy az „eszményi" nemzet kritériumai legtöbbször megfoghatatlanok, gyakran többé-kevésbé semmitmondóak — és különösképpen azok mindenben, ami a társadalmi struktúrát, a társadalom jellegét illeti. A szóban forgó jellemvonások nem véletlenül fogalmazódnak meg majdnem mindig az egyedi morál eszményített kategóriáiban. Amiben különben (a megszemélyesítés mellett) a „személyes eszmény" kivetítődése is jól megfigyelhető. (Jellemző az is, hogy minden nemzet szinte ugyanazokkal a tulajdonságokkal eszményesíti magát, és ugyanazokkal a tulajdonságokkal vél a többiektől különbözni.) A kritériumok homályossága pedig azért szükségszerű, mert csak így tölthetik be funkciójukat, csak így jöhet létre olyan idealizáció, amelyet nem tör rögtön össze a valóság.

Az eszményesítéssel párhuzamosan mindig létezik az ellentétes véglet és pólus is. A negáció, a „rossz" azonban lényegileg a közösségen kívülre helyeződik. A „rossz" megtestesítői mindig az „idegenek", a más nemzetbéliek. Ők minden „rossznak" forrásai. Miattuk nem lehet a nemzet olyan eszményi, mint amilyennek lennie kellene, mint amilyennek az az illuzórikus közösség formájában tételeződik. Rájuk vonatkozik a tagadás — és így lévén, szükségszerű az intolerancia is. A tagadás tárgya azonban nem tisztán és teljesen külső. Nemcsak más nemzetek képviselik a „gonosz" idegent. Jelentős szerepet játszik a „belső" idegenekre vonatkozó tagadás is. Ezek a „belső" idegenek lehetnek más nemzethez tartozók, de a legtipikusabb, hogy ezt a szerepet „zsidókra" kényszerítik. A sovinizmus és antiszemitizmus azért tekinthető az illuzórikus közösséget alkotó nemzet alapjellemzőjének, mert ezek azok a formák, amelyben a tagadás konstituens tényezőként valósul meg. Tehát ezek nem járulékos tényezők, hanem az illuzórikus közösségek lényegéhez tartoznak.

(A problémakör jelentőségét akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzet a *polgári társadalom* sajátos és jellegzetes illuzórikus közössége. Mint minden illuzórikus közösség, ez is az adott — tehát ez esetben a polgári — társadalom szerveződési formája: a békés elnyomás megvalósításának eszköze. Másodsorban vegyük figyelembe azt is, hogy a nemzeti ideológiának funkcionális célja mindig a hatalom volt: a polgári hatalom negvalósítása az országon belül, a hatalom kiterjesztése, illetve megtartása más nemzetekkel szemben. A nemzeti ellentétek mindig hatalom körüli ellentétek voltak, és a nemzeti ideológia a polgári társadalomban a hatalomért való küzdelem eszköze és formája. Ami vonatkozik a hatalom megszerzésére éppúgy, mint annak megtartására.)

E tagadólagosság előtérbekerülése vagy viszonylagos háttérbeszorulása — amellett, hogy ez mindig lényegiként jelen van — érthető módon a konkrét történelmi helyzettől, annak alakulásától függ. Az illuzórikus közösség minden válsághelyzetben, minden kiélezett konfliktus idején (lényegénél fogva) hozza létre a bűnbak gyakorlatát. A vallásnál is megvolt ez: ilyen funkciót töltött be az eretnekség és a más-hitűek üldözése. De a bűnbak-gyakorlat a nemzetnél embertelenebb formát ölt, mint a vallásnál. Ennek az oka az, hogy a hit lehet választás tárgya. A nemzetnél a diszkrimináció *adott* tényezőkre, születési,

nyelvi kritériumokra épít. Az asszimiláció pedig mindig kétértelmű, mert míg a vallásnál a megtérés befogadást jelentett, a nemzetnél az asszimiláció lesz egyben a potenciális belső „gonosz" létrehozója.

Az eddigiek során a képzeletbeli és reális, az állítás és tagadás, a kétértékű eszményítés jelenségeit, a polaritást és a homályosságot emeltük ki, utaltunk ezek sajátos összefüggésére, egymásba való átcsapására, átcsúszására. Úgy gondolom, már ennyi is elég ahhoz, hogy azt az eszmei komplexumot, amely a nemzetnél (mint illuzórikus közösségnél) az azonosulásban szerepet játszik, és amely így konstituens elem, *mitológiai* jellegűnek nevezzük. Ezt az értékelést különben alátámaszthatjuk a referenciarendszerek vázlatával, azokéval, amelyek az azonosulást közvetítik és konkretizálják, amelyek tehát a nemzetnek (mint illuzórikus közösségnek) az eszmei-ideológiai anyagát szolgáltatják — amelyek tehát egyben a nemzeti ideológiára jellemzőek.

Minden mitológia történelemírás. Az illuzórikus közösség mitológiája e közösség történetét fogalmazza meg — természetesen meghatározott eszmei-társadalmi érdekek szerint. Minden mítosz középpontjában a törzs, a nemzetség vagy általában az ember eredetlegendáját találjuk. Így vagyunk az illuzórikus közösség mítoszrendszerével is. Klasszikus például az, ahogy a francia nemzeti ideológia a XIX. század elején kiformálja a maga eredetmítoszát: Amikor Napóleon „lanszírozza" Jeanne d'Arcot, talán inkább angolellenes ősöket keres. De ez a vártnál jobban sikerül, mert a nemzeti hős olyan alakját találta meg, amely szinte ideális volt az eredetmítosz megtestesítésére. Az eredetmítosz részben azáltal lehet a nemzeti mitológia magva, hogy egyben ez a nemzetapológia alapja is. Ezért fontos germánságra, római eredetre vagy akármi más kellően „nemes" ősre hivatkozni. Az eredetlegendák, amelyek in nuce mutatják a mítoszrendszer minden sajátosságát, szemléltető módon tárják fel a tendenciózus válogatás szerepét is. A reális múlt szinte mellékes: az egzaltáló konstrukció felhasználja ezt — ha teheti. De ha nem, akkor teremt múltat és igyekszik a való múltat elfeledtetni. Így fedi el a nemzetmítosz történetképe például, hogy milyen szerepet játszottak az „idegenek" a korai államszervezésben, városok alapításában stb.

Az eredetmítosz központi szerepe funkciójából ered. Először is ez nyújtja az illuzórikus közösséghez való tartozás alapvető ismérveit. Másodsorban ennek kell nyújtania az illuzórikus közösség *kitüntetett* voltának indoklását, tehát az abszolutizálás alapjait. Vagyis megfogalmazza azokat az alapokat, amelyekre azután az azonosulás épülhet. Megfogalmazza a közösség jellegét, milyenségét, más közösségektől való különbözőségeit, illetve az azokkal való szembenállást. Szolgáltatja azokat a kritériumokat, amelyek alapján valaki „születés szerint" a közösséghez tartozik — valójában azokat, amelyekre hivatkozva ahhoz tartozónak tarthatja magát. Legtöbbször már ezek megfogalmazzák azt a sajátlagos emberképet, amelynek magatartási modell szerepét kell játszania. Mert a mitológia, bárha formailag történeti kép, célját, teleológiáját tekintve valójában (lényegileg) magatartási normaegyüttes. Ez a normarendszer megfogalmazódhat kifejezett formában — a vallásnál parancsolatokba foglalva. És konkretizálódhat eszményképekben, azaz leíró jellegű modellekben is. A nemzeti ideológiánál csak az utóbbival találkozunk. Részben azért, mert a normarendszer itt egyetlen normára szűkül: az illuzórikus közösség konkrét (s így a mögötte meghúzódó társadalmi együttes érdekrendszere szerinti) szolgálatára, az annak való alárendelődésre. E modellek most már természetesen kapcsolódnak kitüntetett történelmi helyzetekhez és

még inkább konkrét személyekhez. A történelem itt azt a járulékos szerepet is játssza, hogy lehetségessé teszi az explicitség és az ezáltal megkövetelt világosság „mellőzését", valamint a racionális vagy nyíltabban morális érvelés elhanyagolását. Ha a vallásnál ez a primitívebb szinthez való — képletes beszéd általi — alkalmazkodást szolgálja, a nemzetnél (mesterséges primitivizálás mellett) éppen a tartalmi szegényességet kell elfedje. A vallás hivatkozhat továbbá istenre mint tekintélyre, és ez erőt ad a parancsoláshoz, a nemzeti ideológiának azonban inkább sugallnia kell, és ez inkoherensebb és ugyanakkor irracionálisabb formát eredményez.

Természetesnek kell tekintenünk, hogy a nemzeti ideológia a mítosz által saját testére szabja nemcsak az eredetet, de az egész múltat: itt is szükségletei szerint felejt el, emel ki vagy talál ki eseményeket.

A nemzetnél (mint illuzórikus közösségnél) figyelembe kell vennünk most már azt is, hogy a vallásnál szorosabban kapcsolódik egy adott társadalmi egységhez. S ez az egység — a nemzet —, mint tudjuk heterogén, sőt ellentétes érdekű társadalmi csoportok és együttesek összessége. Ezek mindegyike — annyiban, amennyiben a nemzettel azonosul — a nemzeti ideológia által általánosan megfogalmazott mitológiával azonosul. Vállalja ezt a mitológiát, de azt saját partikuláris érdekei szerint fogalmazza meg, tehát módosítja azt. Így a konkretizálások szükségképpen divergensek kell legyenek. Azt is mondhatjuk, hogy a társadalom minden együttese egy — saját érdekei szerinti — mítoszváltozatot dolgoz ki. Ami konkréten a nemzeti múlt példaszerű és releváns személyeinek és eseményeinek — partikuláris érdekek szerinti — kiválasztását jelenti. Hogy a magyar történelemből vegyek példát: van olyan „irányzat", amely Szt. Istvánt, Nagy Lajost stb. és van olyan is, amely Mátyás királyt, Bethlen Gábort stb. emeli piedesztálra. Tipikus az is, ahogyan a nemzeti szemlélet két eltérő felfogása Kossuth és Görgey, vagy Kossuth és Széchenyi szembeállításában fogalmazódott, illetve fogalmazódik meg. A nemzeti mitológián belül — a történeti múlt „alakítása" által — fejeződnek ki a különböző érdektendenciák. Persze ezekben is érvényesül a kettősségek és homályosságok rendszere és játéka. Minden konkretizált változat (a mítosz sajátosságának megfelelően) tartalmaz többértékűséget stb. Ugyanakkor viszont az egységes nemzetmítosz homályossága és sokrétűsége részekre is bomlik: éppen a nemzetkép és nemzetideál más és más értelmezése által. Így formálódnak ki ugyanazon a nemzeti mítoszon belül eltérő, sőt ellentétes azonosulási alapok az ellentétes társadalmi érdekű együttesek számára. A nemzeti ideológia mint az illuzórikus közösség átfogó alapja így lehet olyan eszmei keret, amely lehetővé teszi a rá való ellentétes jellegű hivatkozást. Különben ekkor a nemzeti mítoszrendszer jellegzetes alapját képező negáció egyben a változatok meghatározódásában is lényegi szerepet játszik. A nemzetmítosz válfaja is minden más értékrend és minden más nemzeti hős tagadása által fogalmazódik meg. Legtisztább értelmezését minden változat akkor éri el, amikor önmagát eleve és nyíltan egy szembeállítás segítségével fogalmazza meg. Kossuthot Széchenyi tagadásával, Görgeyt Kossuth tagadásával fogalmazza meg legegyértelműbben a nemzeti mítosz. De ezek az ellentétes jellegű konkrét mítoszváltozatok — éppen mert szembenálló társadalmi tendenciák kifejeződései — nem élhetnek békésen egymás mellett. Annál kevésbé, mert ezek a társadalmi harcokban résztvevő együttesek hegemón törekvéseinek eszközei. Mindenik együttes a maga nemzetképét szeretné általánossá tenni és a többiekre rákényszeríteni. A nemzeti mítosz ennek

megfelelően lesz az uralkodó osztály békés elnyomásának eszköze: eszmevilág, amelyet uralkodó helyzeténél fogva igyekszik mindenkire rákényszeríteni. Hogy indokolja saját uralkodó helyzetét és hogy megbontsa a vele szembenállók eszmevilágát. Már amennyiben az elnyomottak elfogadják a nemzetmitológiát általában. Ekkor viszont kisebb vagy nagyobb mértékben, de óhatatlanul az uralkodó változat befolyása alá kerülnek.

Az illuzórikus közösség ideológiai alapját szolgáló nemzeti mitológia egészében — és mindegyik konkrét válfajában — egyrészt természetes módon tartalmazza az önmagasztalást, az önmegdicsőülést — a nemzeti múlt dicsőítése és az ezzel összefüggő eszményítés által. Ennek megfelelően fogalmazódik meg a „jó" s valósul meg annak megtestesítése. De a nemzeti mitológia mindig megfogalmazza a „gonoszt" is és azt is megtestesíti. Nyíltan ezt általában a „külső ellenség" történeti leírásával teszi. A „belső" ellenség konkretizálása inkább lappangó marad: erről ritkábban esik nyíltan szó. A bűnbak-mítosz esetében a nemzeti mitológia mindig látszólag viszonylag szemérmes. Ez ritkábban vonul be explicitáltan a nemzetkép-mítoszba, szívesebben marad meg „népiesebb" szinten és ölt „suttogóbb" formákat. De élezett helyzetben akuttá válik. És így vagy úgy, de mindig jelen van a nemzetképben: ez is lényeges elem.

A nemzeti mitológia fogalmainak és eszményképeinek elmosódottsága és bizonytalansága egy további általánosabb okra is visszavezethető. A nemzet (mint illuzórikus közösség) olyan típusú állításra épül, amely önmagát elsősorban tagadások által fogalmazza meg. E tagadások jellegéből következik viszont, hogy a közösség tételeződése mögött nem lehet olyan általános emberi állítás, mint amilyent a vallás megfogalmaz. A vallás beszélhet *az* emberről, a nemzet esetében ez eleve lehetetlen. Általános emberit a nemzet nem tud kifejezni, mert ilyent nem tartalmaz. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy amint egy nemzeti mitológia azonosítja magát az emberi mivolt kifejeződésével, ezt nem teheti másként, mint az adott „népcsoportnak" az emberiséggel való azonosítása által. S ez gyakorlatilag fajelmélet.

Emberi mivoltban a nemzetek között semmi különbség sincs. Ezért a nemzeti mitológia ezen a szinten nem is tartalmazhat tényleges állítást: minden állítás csak a nemzeten belüli érdekrendszerek valamelyikének tételeződése, egy adott történeti-társadalmi helyzetre adott sajátos válasz lehet csupán. S csak e mögött húzódhat meg, mégpedig a legelvontabb formában valamiféle tételeződése — nem egy általános emberinek, hanem csupán az emberi létezés tényének. Hiszen a nemzet nem tartalmaz olyan mondanivalót, amely valóban emberi specifikumot fejezne ki, olyant, amely emberi értelemben tényleg megkülönböztető lehetne, amely csak az övé (az adott nemzeté) lenne. Egyszóval a nemzeti ideológiába foglalt állítástartalom vagy általánosabb (és így nem sajátlagos), vagy pedig szűkebb (mert nemzeten belülien részleges), mint a nemzet valóságosan létező társadalmi egysége.

Hogy ez így van, annak mélyebb okai vannak. A korábbiakban foglalkoztunk az azonosulás és tagadás sajátos dialektikájával, amely nem kis szerepet játszik az illuzórikus közösség konkrét típusainak kialakulásában. Ezzel függ ugyanis össze, hogy az illuzórikus közösség általában olyan formát ölt a különböző társadalmi formációkban, amely többnyire ellentéte az adott társadalom struktúrájának, illetve pontosabban annak a módnak, ahogyan az emberek — az egyedek — az adott struktúrarendszerbe besorolódnak. A középkorban a társadalom felépítettségére az volt jellemző, hogy minden

egyént valamilyen partikularitásba zárt, ezeket pedig egymáshoz viszonyítva (hierarchikusan) rendezte. Ebben a társadalomban a vallás (mint az illuzórikus közösség rá jellemző formája) az ember egyetemes voltát hirdette és tételezte. Így lévén viszont az ember egyetemes voltának kifejeződése által nyert pozitív tartalmat. A polgári társadalom, mint ismeretes, egyetemessé teszi az árutermelést és azzal, hogy áruvá teszi az ember munkaerejét, sajátos módon ugyan, de kétségtelenül egyetemes formában tételezi az emberi mivoltot. (Sajátos formában, vagyis különböző megfosztottságok és tagadások által, de éppen ezért egyetemesen.) Ennek a helyzetnek megfelelően lesz éppen a nemzet e társadalom tipikus illuzórikus közössége. Mert konkrét sajátosságokat látszik tételezni. De ezek a sajátosságok tulajdonképpen nem általánosan emberi sajátosságok, hanem partikularitás, mégpedig kizáró és negatív jellegű partikularitás. Mindkét esetben azt láttuk, hogy egy megfoszfottságra az ellentét képzeletbeli állításával válaszol az illuzórikus közösség. Csakhogy akkor, amikor az emberi mivolt általános tagadására fogalmazza meg a maga válaszát, akkor a partikularitás tételezésével valójában nem a tényleges emberi mivoltot állítja, hanem csupán egy történelmileg kialakult, sajátos helyzetet. Amikor pedig ezt emeli általános szintre, akkor ezzel éppen azt a pozitívumot hagyja el, amely a sajátosban létezett, és így jutunk el az emberi specifikumot kifejező mondanivaló hiányához.

2

Minden mitológiának — az eredetnek juttatott kitüntetett szerep mellett — második alapvető jellegzetessége a megszemélyesítés. Így van ez a nemzeti mitológiával is, a nemzetnek (mint illuzórikus közösségnek) az eszmerendszerével is.

A nemzeti mitológia által megfogalmazott (és partikularizált) modellek mindig objektivációk. Ezek további (megfelelő) értelmezésre épülő befogadást tesznek lehetővé és igényelnek. Egy magatartástípus olyan megjelenítései tehát, amelyek — normatívum híján — nem válnak szigorúan körülhatárolttá, sem pedig körülhatárolhatóvá. Az azonosulás során ezért nagyobb egyéni lehetőségek nyílnak. Ez az azonosulási mód nem passzív elfogadás, hanem inkább aktív átvétel. A struktúra így, azáltal, hogy mozgásteret enged, tulajdonképpen az emberi egyéniség fejlettebb szintjéhez alkalmazkodik. De ezért szükséges is, hogy a cselekvés kifejezettebb mozzanatát vigye az azonosulás folyamatába annál, mint amilyent a normastruktúra valaha is megengedhet. Az „átvevő" cselekvés most már ahhoz hasonló kivetítés lesz, mint amilyen a modell kialakításában játszott szerepet. Előzetes mozgásvonalaknak megfelelő utólagos realizáció jön tehát létre, amely során a kettő valójában eggyé olvad. Olyan ez, mint amit minden elidegenedési folyamatnál meg lehet figyelni: egy korábbi tevékenység produktumát a későbbi cselekvés tartja — megújító módon — fenn.

A magatartási modell formai sajátossága általánosan az, hogy egy konkrét ember cselekedeteinek — történésnek — leírása által fogalmaz meg „normát". Ezáltal — és főleg a személyhez kapcsolódással — tulajdonképpen „kicsiben" reprodukálja a mitológia általános jellegzetességét. A mítoszrendszer mikro- és makrostruktúrája ebben tehát azonos. Részben ez teheti lehetővé, hogy a különböző „mikroelemek" más és más csoportosításával hasonló jellegű, de eltérő tartalmú makroegyüttes alakulhasson ki. Ami persze bizonyos

eklektikusságot is eredményez, de ez meg az „egyéni ideológia" felépítettségével rokon. Hiszen ez utóbbi sem homogén: nem válik soha szigorúan szerves egységgé. (Mindezek az összefüggések különben fontosak a partikuláris érdekek szerinti változatok könnyű és spontán alakításában.)

A személyhez kapcsolásnak, a megszemélyesítésnek általánosabb okai is vannak. A nemzeti ideológia és mitológia „önmagában" nemcsak hogy nem tartalmaz általános emberi vonásokat, hanem mindig erősen elvont is. Ezért a nemzeti ideológia, ha ezen a szinten — vagyis tisztán — létezne csupán, túl kevés támaszt nyújtana bármiféle azonosuláshoz. Annyira általános ez a tartalom, hogy legfeljebb pusztán gondolati lehet. Ezért aztán áttevődik a képzeletbeli szintjére, ahol is képek formájában jelenve meg, személyhez kapcsolódik és történeteket ír le. Ez a konkretizálás teszi „megfoghatóvá", olyan valamivé, amivel azonosulni lehet. (Különben se feledjük: az emberi tartalmat valóban nyújtó vallási normák sem merítik meggyőző, illetve kényszerítő erejüket önmagukból, hanem azt a mögöttük álló istentől kapják — gyakorlatilag ismét csak perszonifikáció van tehát jelen —, s így válik a hivő számára elképzelhetővé, képzeletbelileg megközelítő realitássá.)

A megszemélyesítés lényege, hogy élményszerűen fogalmazza meg a történéseket. Ezzel nemcsak hozzáférhetővé teszi őket, hanem módot ad arra is, hogy az egyén közvetlenül átélje azokat. Ez az átélés az illuzórikus közösséggel való azonosulás közvetlen és egyben lényegi alapja és formája. Lényeges ez, mert az illuzórikus közösség nem reális és cselekvésbeli azonosságra épül. Az átélés pedig képzeletbeli cselekvés. Sőt éppen olyan, amely által az azonosulás maga válik sajátos kollektív cselekvéssé, amely aztán egyrészt képzeletbeli szinten közösséget tételez, másrészt (másodlagos szinten) valóban tud közösséget konstituálni. Az illuzórikus közösségnél éppen, mert nem létezik előzetes megalapozó cselekvésrendszer, hanem valójában az azonosulás a megalapozás, ezért az azonosulás kell cselekvéssé váljék ahhoz, hogy létrehozó ereje legyen, s így megalapozni tudjon. Ha ez a cselekvés képzeletbeli, akkor az ilyen közösségek sem lehetnek mások, mint illuzórikus jellegűek, azaz képzeletbeliek.

Az illuzórikus közösség a beleélés által egyben sajátos kompenzáció lesz. Az átélés képzeletbeli cselekvése által ugyanis bárki részese (sőt alkotója) lehet a nemzet nagyságának. Mi több, kitüntetett módon lehet az (önmaga által kitüntetett módon). Mindenki megteheti, hogy büszke nagyságot érezzen Kossuth következetességéért vagy Napóleon megnyert csatáiért anélkül, hogy bármit is kelljen tennie. Nem kell sem küzdenie, sem harcolnia, sem lemondania, mégis nagyobbnak érezheti magát másoknál: az idegeneknél, a híg magyaroknál, azoknál, akik miatt a nemzet már nem olyan nagy, mint amilyen a régi dicsőség idejében volt. A nemzet büszke fia ilymódon kompenzálhatja, hogy semmit nem tesz a jelenbeli dicsőség érdekében, hogy csak jelvényt hord borongós ünnepi koszorúzásokkor. Vagy sörös kancsóval verdesi az asztalt. Vagy festett villanykörteláncot fűz egy szobor köré.

A megszemélyesítés azért is lényeges formája a konkretizálásnak, mert általa az elvont eszmei anyag konkrét történelmi-társadalmi helyzetbe ágyazódik. Általa alkalmazkodhat tehát a különböző társadalmi csoportok helyzeti sajátosságaihoz, válhat törekvéseiknek kifejeződésévé. Ezért ez lényegi abban, hogy a nemzeti ideológia történeti-társadalmi valóságát kialakítsa.

A történeti anyag azért is fogalmazódik meg megszemélyesített módon, mert a megszemélyesítés az illuzórikus közösség aktuális struktúrájában is

döntő szerepet játszik. A nemzet illuzórikussága a maga jelenbeli valóságában is „igényli" az ilyen tárgyiasítást és konkretizációt. Mégpedig éppen a közvetlen és konkrét azonosulás érdekében. A nemzet (mint illuzórikus közösség) maga is olyan misztikus test, amelynek szüksége van látható fejre, földi helytartóra, sziklára, amelyre a hic et nunckal való azonosítást építeni lehet. S amely nélkül a nemzet nem lenne — éppen illuzórikus közösségként — társadalmi valóság. Olyan szerepe van tehát, amely betöltése nélkül a közösség képzelete sem jöhetne létre. Mégpedig azért nem, mert a megszemélyesítés a közösség egyik kritériumát hozza (képzeletbeli módon) létre: olyan kritériumot, amely a valóságban hiányzik. A nemzet ugyanis nemcsak túlságosan általánosan-elvont, hanem mindenekelőtt túl „széles" társadalmi egység ahhoz, hogy minden egyede között közvetlenség létezhessen. „Méretei" ezt eleve lehetetlenné teszik. Az egyedek egymással lényegében olyan közvetlen kapcsolatokban vannak, amelyeket a nemzeten belüli konkrét társadalmi együttesek (osztályok és rétegek) foglalnak magukba. Részben tehát ezek határozzák meg az egyének közötti kapcsolatok jellegét. Másrészt ezek a kapcsolatok döntő mértékben dologi tárgyak által közvetítődnek, sőt éppen e dologi tárgyaknak vannak alárendelve. Szükségszerűen következik ez abból, hogy a nemzetnek mint társadalomnak a felépítettsége — a konkrét történelmi-társadalmi fejlődés alapján — nem közösségi, hanem antagonisztikus és abból, hogy rá az elidegenedés jellemző. Az illuzórikus közösségben ezért hiányzik a közösségi létnek az a lényeges kritériuma is, amelyet a közvetlenség jelent.

A megszemélyesítés most már éppen annak a folyamatnak egyik formája, amely által a közvetlenség képzel tbeli szinten létrejön. Ez teremti meg a közvetlenségnek legalább az illúzióját. Emlékezzünk arra, hogy a közösség emberi mivolta részben éppen a közvetlenség, a közvetlen kapcsolatok által valósul és jelenik meg. A nemzet megszemélyesítése, annak egy személlyel való azonosítása teszi tehát lehetővé, hogy a nemzetnek ezzel a személlyel azonosuló egyede emberi, ember közötti kapcsolatként valósítsa meg a nemzethez való viszonyát és hogy ugyanakkor képzeletbeli emberi jellegre építse a nemzettel való azonosulását. Tulajdonképpen az történik, hogy magát is és a „nemzet képviselőjét" is azonosítja a nemzettel és így kettőjük között azonosulás típusú kapcsolatot tételez, mégpedig közvetlen interindividuális kapcsolat formájában. Persze ez a képzelet szintjén valósul meg — de másként nem is tételeződhet a nemzet emberek közötti közvetlen kapcsolatként. Tehát ez a képzeletbeli közvetlenség hozza létre a hiányzó reális közvetlenség-kritérium helyett — az illuzórikus közösségnek létéhez szükséges — pótlékot.

A nemzet ilyen módon „megközelíthetővé" is válik, emberi arculatot is kap. Ami a megközelíthetőséget illeti: istenhez mindig lehet fordulni és szükség esetén létezik a földi helytartó is, a misztikus test látható feje. Ugyanígy van ez a nemzet megszemélyesítésével is: csak itt isten és a „földi helytartó" többnyire egy személybe olvad össze, illetve itt isten szerepét is betölti a „látható fej" és (általa) maga a nemzet. Ezáltal lesz „isten" magában a vele azonosuló egyedben is jelen — hiszen ő (is) kitüntetett tagja a nemzetnek. A misztikus test itt eggyé válik a „fejjel", a láthatóvá tett megtestesítésével. S mindez emberi léptékben valósul meg, vagyis evilágbeli misztika módjára.

A megszemélyesítés mindig abszolutizálás, de sajátos formában az. A sajátos jelleg abban van, hogy a „látható fej" abszolutizálása és eszményesítése a nemzet abszolutizált képének vetülete. Az idealizálás áttevődik a „látható fej"-re, aki a „jó" megtestesítője lesz. De mert a már ismert mechanizmusok

szerint ez az abszolutizálás járulékos ellenpólust igényel: megjelenik mellette a „rossz" különválasztott megtestesítése is. Jellegzetes típus, amikor a „jó"-t képviselő „látható fej" mellett ott vannak a „gonosz" miniszterek (vagy miniszter). A „gonosz"-ak — ezek a miniszterek — lesznek azok, akik a bajok forrásai, de ők azok, akik miatt a nemzet „ideális feje" „nem tud" a dolgokról, akik rosszul tájékoztatják őt, akik megakadályozzák, hogy igaz adatok jussanak hozzá. És ehhez a mitológiához tipikusan hozzá tartozik a „ha tudná", a „szólni kellene neki" fordulatok. Az abszolutizálás ezt a struktúrát mint természetes formát az abszolutizmus különféle formáiban találja meg.

Ezek a tények azt mutatják, hogy a nemzet (mint illuzórikus közösség) — e mitológia következtében — természetesen tendál valamiféle abszolutizmus felé. De ez csak irányultság: nehéz helyzetekben, válságidőben erőteljesebben érvényesül, békésebb, kiegyensúlyozottabb viszonyok között viszont elhalványul. De éppen ebből érthető, hogy az abszolutizmus — fennmaradása érdekében — legjobban a krízishelyzeteket tudja felhasználni. Ezért igyekszik (szükség esetén) ilyen helyzeteket létrehozni, vagy legalább látszatukat megteremteni. A valódi veszélyekre való hivatkozás, veszélyek felnagyítása vagy kitalálása, a bűnbak gyakorlat sokoldalú felhasználása mint bizonyíték a veszélyre: ez a nemzeti keretek közt létező, illetve nemzeti jellegű abszolutizmus természetes fegyvertára.

Különösképpen megfigyelhetők ezek a folyamatok háború esetén. S ez azért van így, mert bizonyos értelemben a háború a nemzet legsajátlagosabb „vállalkozása". Bizonyos értelemben: ebben a helyzetben a tagadás (a más nemzetekre vonatkozó negáció) — mégpedig annak legélesebb formája — a társadalom egész tevékenysége felett uralkodik. Márpedig a nemzet lényegi alapja a negáció és csak ennek fordítottjaként jön létre a belső állítás, amely az azonosulás nyomán összetartó erővé lesz. Így lévén, éppen a háború alkalmával jön létre olyan helyzet, amely lehetővé teszi, indokolja, sőt megköveteli a legeksztatikusabb magatartást, az önmagát alárendelő és feláldozó magatartást: a „nemesebb" fél győzelme érdekében. A nemzet (mint illuzórikus közösség) ilyenkor mintegy aktivizálódik. A megszemélyesítésről mondottak alapján viszont érthető, ha ekkor kiemelt szerephez jut a „vezér". A történelem bőséges példákat nyújt erre: a francia történelemből hivatkozhatnánk Napóleonra, de ilymódon mitologizálódott Clémenceau is, vagy Angliában (a második világháborúban) Churchill, a németeknél Bismarck és így tovább. Legélesebb kifejeződése ennek, amikor az egyének szó szerinti önfeláldozásukat a megszemélyesítő nevéhez kapcsolják: az ő neve az áldozat megszentesítésének varázsigéje.

A megszemélyesítés szerepe az is, hogy általa a — lényegileg negációra épülő — illuzórikus közösség (illetve a vele való azonosulás) pozitívumként, állításként tételeződhet. A szentesítő névnek nincs, vagy alig van kifelé irányuló negáció jellege. Funkciója inkább az illuzórikus közösségen belüli. Ahhoz ugyanis, hogy kifelé is szerepe lehessen, szüksége lenne, hogy a perszonifikációt a kívülálló, a szembenálló nemzet is elismerje, azt valamilyen módon elfogadja. Ami csak végletes esetben történhet meg. És akkor is úgy, hogy a szóban forgó személy a másik nemzet tagjai számára a „rossz", a „gonosz" megszemélyesítője lesz. Tehát a szembenálló nemzetre vonatkozó tagadást fogja megszemélyesíteni. És csak ha ez már létrejött, csak akkor jöhet létre ennek ellentétes formája: válhat (e „gonosz"-kénti megtestesítés tagadásaként) a belső, azonosulást jelentő állítás kifelé irányuló konkrét negációvá.

Mindez egyáltalán nem jelenti, hogy a megszemélyesítés nem tartalmaz eleve tagadást. Csak ez eredeti formában nem „kifelé" irányul, hanem funkciója szerint az illuzórikus közösségen belül marad. Mégpedig annyiban, amennyiben a perszonifikáció az illuzórikus közösségen belül valóban létező heterogenitás tagadását, vagyis valójában az e heterogenitáson belül létező más és szembenálló törekvések tagadását szolgálja, illetve személyesíti meg. A nemzeten belül a megszemélyesítés egy partikuláris érdek egyetemesként való állítását jelenti, s így annak az egész közösséggel (illetve érdekével) való — másokra rákényszerítő — azonosítás törekvéseinek eszköze. Mert a nemzeten belüli irányzatok összecsapásában a megszemélyesítés mindig megkülönböztetést is jelent. Annál is inkább, mert itt az irányzatokat megszemélyesítő „képviselők" kölcsönös elfogadása általában tény. Így az egyikkel való azonosulás mindig a többiek tagadását is jelenti. Kiélezett helyzetben azután az uralkodó helyzetben levő vagy abba kerülő irányzat az általa „kiemelt" személyt a nemzet megtestesítőjévé teszi és azt a többiek alárendelésének eszmei eszközeként használja. És különösen fontos, hogy ez éppen a negatív elemek elfedése által valósul meg: az azonosulás alapjait tisztán állításnak mutatja (éppen mert a belső negációt külsővé teszi vagy inkább „átcsúsztatja" az „ellenség" negációjába).

*

Láttuk: a megszemélyesítésnek sajátos dialektikája van. Egy hiány — a közvetlenség nem-léte — miatt az illuzórikus közösség képzeletbeli közvetlenséget teremt, mégpedig az előzetes azonosulás alapján. Ezt a (képzeletbeli) közvetlenséget aztán mint közösségképző elemet építi be az azonosulás további mechanizmusaiba. Ezáltal a viszonyok részben és látszólag megfordulnak: a jelenség látszik lényegnek. Ami által elfedődik a valódi lényeg, és ha az mégis felbukkan, akkor jelenségnek fog látszani. E folyamat konstituens elemet hoz létre, hogy aztán rá hivatkozzék a közösség létének indoklásakor és ezt használja az azonosulás mintegy utólagos megalapozásánál. Az illuzórikus közösségnek azonban nemcsak ez a közösségképző tényezője hiányzik. Ezért hasonló mechanizmusokkal máshol is találkozunk. Mi több, ezt jellegzetesnek tekinthetjük.

A közösség létalapja tulajdonképpen a közös cselekvés, az együttes cselekvés. Ám az illuzórikus közösség nem épül ilyenre, hanem cselekvésegyüttesre: ebben a cselekvések spontán módon, bonyolult totalizációk által válnak egy (elidegenedett) nem-közösségi felépítésű összesség cselekvés-összességének részeivé. Ahhoz azonban, hogy a szóban forgó társadalmi együttes a közösség arculatát ölthesse — tehát képzeletbelileg ilyenként tételeződhessék —, szükség van arra, hogy a spontán cselekvésegyüttest együttes cselekvésnek láttassa, vagy maga hozzon létre olyan cselekvéseket, amelyek valóban együttes cselekvések és így tényleg közösségképzők lehetnek. Az első követelménynek a nemzet (mint illuzórikus közösség) csak időlegesen tud megfelelni. Ehhez ugyanis szükséges, hogy az adott társadalom (illetve társadalmi egység) összcselekvésének valamennyire homogén célszerűségrendszere legyen. Csak ebben az esetben jön létre ennek a teleológiának általános (vagy legalábbis viszonylag általános) elfogadása és ekkor tudják ezt az egyedek sajátjuknak tekinteni. És csak ennek az elfogadásnak alapján jöhet létre olyan azonosulás (a nemzettel mint illuzórikus közösséggel), amely a cselekvésrendszer egészét vállalja és tekinti sajátjának. Ilyenkor az elfogadott cél érdekében végzett cselekvés éppen a megelőző azonosulás alapján és ennek következtében válik vállalttá. Azon

az alapon vállalja tehát mindenki, hogy aláveti magát ennek a (szükséges) célrendszernek és cselekvésrendszernek. De ezen az alapon nemcsak mindenki saját elidegenedő cselekvését, hanem mások idegen cselekvését is sajátként vállalhatja. Megteremtődnek az alapok az önfeláldozó és magatagadó tett feltételei számára is. Érthető azonban, hogy ilyen cselekvési teleológiák viszonylag ritkán jönnek létre. Alkalom lehet erre „a nemzet felemelése" — ez a példa jól mutatja a megelőző azonosulás döntő szerepét: előbb azonosulni kell a nemzettel, hogy a felemelést vállalhassa az ember. Legáltalánosabb lehetőség ebben is a külső ellenséggel való megütközés. Ilyenkor minden kényszerűség és kényszerítő elem közösségen kívüli tényezőkhöz kapcsolható, az egyén önfeláldozásáért való felelősség az ellenségre hárítható. És ilyenkor nyíltan megjelenhet a negációelem is, vagyis éppen az, amely a nemzeti mitológia leglényegesebb konstituens tényezője. Nem véletlen tehát, ha éppen a háborúk képezik a nemzetnek (mint illuzórikus közösségnek) klasszikus kialakulási körülményét. A magyar történelem a szabadságharcra, a francia a napóleoni háborúkra, a német a bismarckiakra utal és így tovább. Persze ezek a háborúk az uralkodó osztály helyzetét szilárdítják meg, és ez szorosan összefügg a nemzetnek (mint illuzórikus közösségnek) lényegével. Ezért van aztán az is, hogy vesztett háborúk gyakran vezetnek forradalomhoz. Valóban zseniális volt tehát Lenin első világháborúbeli jelszava: a defetizmus.

Az illuzórikus közösség létéhez szükséges cselekvésrendszert viszonylag *állandó* módon csak olyan cselekvések képezhetik, amelyek önmagukban nem bírnak reális értelemmel, és célszerűségük éppen az illuzórikus közösségre való vonatkozásukban van. Ezek lényege, hogy az illuzórikus közösség valóban együttes cselekvése valósul bennük meg. Ezért ezek szükségképpen csoportos cselekvések és a cél megvalósulása érdekében az is lényeges, hogy nincs önmagában levő adott objektivációjuk. Az önmagában való értelemnélküliség teszi ugyanis lehetővé, hogy kitüntetett módon váljanak az illuzórikus közösségben való részesedés megvalósításává. Egyszóval, hogy misztikus-metafizikus tett legyenek. Általuk részesül az egyed a közösségben, de ugyanakkor azt — mint a közösség misztikus testének része — egyben létezteti is. Ilyen cselekvések a ceremóniák. A ceremóniák mint a közösségben való részesedés formái és mint annak fenntartó tettei megszentesítő erővel bírnak: ünnepet hoznak létre. Az ilyen ünnep tulajdonképpen maga is (mint olyan) az illuzórikus közösségben való részesedés ceremóniája. Mindezek a cselekvések érthető módon mindig kapcsolódnak a mitológiához: gyakran éppen a közösség létrejöttének eseményét „újítják" meg. Vagyis „születésnapi" ünneplések. Klasszikus a keresztényi Úrvacsora, de ugyanilyen értelmű ünnepe a franciáknak július 14-e, a magyaroknak március 15-e és augusztus 20-a.

A ceremóniák lényegéből fakad, hogy ezeket az illuzórikus közösség egyedei csoportjainak együttesen kell végezniük ahhoz, hogy azt éppen együttes cselekvésként valósíthassák meg. És minél inkább érvényesül az együttes jelleg, annál inkább valósul meg közösségfenntartó metafizikus értelmük. Ez az értelme a közös éneklésnek: legyen az protestáns zsoltáré vagy nemzeti himnuszé. (Prózaibb, de bizonyos fokig ebbe a kategóriába tartozik például a katonadalok alkalmi éneklése. Finomítottabb formában pedig rokon jellegű lehet a népdalok éneklése is. Persze ez utóbbi esetben az „anyag" nem a nemzeti, hanem a népi kultúra és ez megváltoztatja a helyzetet: a tartalom pozitív és emberi arculatú lesz.)

A ceremóniák értelme azonban nemcsak az egyesítés, nemcsak az, hogy ezek az azonosulás aktusai. Megkülönböztetés is érvényesül itt, s ez nem is lehet

másként — már az illuzórikus közösségbeli negáció szerepe miatt sem. A különböző (megkülönböztető) szimbólumokat általában ilyen ceremóniák során szokás megszentelni. És a zászló vagy a címer legalább annyira megkülönböztető jegy, mint amennyire azonosulás szimbóluma. Sőt ezek tulajdonképpen és elsődlegesen, éppen megkülönböztető jelzések.

A ceremóniák jelentőségének megértéséhez ismerni kell létrejöttük történetét. Ez vonatkozik nemcsak az egyes konkrét ceremóniákra, de a ceremóniára mint olyanra magára is. Mert a ceremónia eredetileg egy reális közösség konstituens aktusa volt. A primitív közösségeknél a beavatás és felavatás éppen a közösségi magatartásrendszerek elsajátítását szolgálta: bevezetés és iskola volt. Ez a reális tartalom csak a későbbi időben vész el, és csak az illuzórikus közösségnél válik puszta szimbólummá. De az illuzórikus közösségnek — jellegénél fogva — éppen erre van szüksége, szimbólumra és szimbolikus cselekvésre.

3

Az illuzórikus közösség eddig vizsgált elemei tulajdonképpen mind olyanok, amelyek a hiányzó közösségképző tényezőt teremtik meg képzeletbeli szinten. Ezért ezeket úgy tekinthetjük, mint amelyek a közösség belső felépítettségét alkotják. Vannak azonban közvetett jellegű konstituens elemek is. Vagyis olyanok, amelyek létükben az illuzórikus közösségre támaszkodva egyben annak bizonyos konkretizációját jelentik és ugyanakkor (és eredetileg) önmagukban is léteznek, tehát önálló célszerűséggel is bírnak. Amennyiben viszont egyúttal konkretizálódást is jelentenek, annyiban ezek is az illuzórikus közösség létének támaszai lesznek.

Minden illuzórikus közösségen belül (jellegének megfelelő formában) léteznek és létrejönnek olyan reális közösségek, amelyeknek vannak reális közösségi létet biztosító feltételei — a viszonylagosság adta határok között.

Az illuzórikus közösség mindig globális jellegű. Minden illuzórikus közösség arra törekszik, hogy egyedeit minél több vonatkozásban saját cselekvési és magatartási normái alá rendelje, hogy az egyedeket minél teljesebben „átfogja". Az illuzórikus közösség azonban túlságosan elvont ahhoz, hogy önmagából eredő struktúrája legyen. Ami különben ellentétes is lenne társadalmi funkciójával. Hiszen éppen a meglevő társadalmi struktúrákra épül, ezekkel való viszonyban alakul ki és ezeket szilárdítja meg. Általános és globális jellege következtében minden létező struktúrát átfog, mindegyikbe behatol, mindegyiket többé-kevésbé maga alá rendeli. Így mindazokat a reális közösségeket, amelyek az adott társadalomban léteznek, igyekszik magához hasonítani és magába olvasztani. (Például így történt a középkorban az egyházközséget jelentő faluközösségekkel, de sok más példát is lehet hozni. És ugyanez a helyzet a nemzettel is.)

Az illuzórikus közösség azáltal, hogy a ténylegesen létező viszonylagos közösségekbe behatol és ezeket átfogja, egyúttal ezeket az illuzórikus közösség létének elemeivé teszi. Ezáltal pedig az illuzórikus közösség valóságos közösségek együttesének látszatát ölti. Ami szükségképpen jelenti az illuzórikus közösség megerősítését, ugyanakkor, amikor a társadalmi valóság szövetébe való beépülést szilárdítja meg. Másrészről viszont az illuzórikus közösség így erősíti meg közösség jellegének látszatát: helyesebben a közösségi volt valóságának látszatát ölti magára.

Az illuzórikus közösség „beépítő" hatásának sajátos következménye, hogy az asszimiláció eredményei kiterjesztődnek (az illuzórikus közösség közvetítésével) más részleges társadalmi egységekre. Így olyan társadalmi együttesek, szervezetek, egységek, amelyek valójában nem közösségek — az illuzórikus közösségek által asszimilált társadalmi funkciójuk szerint — bizonyos mértékig maguk is felöltik a közösség látszatát, vagy ami gyakoribb, olyan igényekkel lépnek fel, mintha közösségek lennének. S erre az igényre építve, erre hivatkozva, az egyedektől alárendelődést követelnek meg. Ami aztán ismét a fennálló társadalmi rendszer közvetlen erősítését eredményezi.

Egy külön és sajátos csoportot alkotnak azok a közösségek, amelyek létalapja az a tény, hogy egyedei egyaránt az illuzórikus közösséghez tartoznak és azzal azonosulnak. Ezekben az esetekben ez az azonosulás lehetővé teszi, hogy egy alkalmi együttes reális közösséggé álljon össze. Minthogy létalapjuk az illuzórikus közösség, ezért ezek tulajdonképpen másodlagos közösségeknek mondhatók. Az ilyen reális közösségek létében egy konkrét helyzetre adott válasz fogalmazódik meg (persze az illuzórikus közösség jellegének megfelelő értelemben). Vagyis egy konkrét helyzetre az emberek egy csoportja olyan tevékenységekkel válaszol, amely megfelel az illuzórikus közösség által megfogalmazott magatartási rendszereknek, gondolkodási módnak és az ezekből eredő célkitűzéseknek. Ezekben valóban — de viszonylagosan — együttes cselekvés jön létre. Így aztán olyan feltételek és alapok alakulnak ki, amelyek következtében az ilyen másodlagos közösség egyedeinek cselekvései olyan rendszerré állnak össze, amelyen belül a tevékenység megosztottsága önkéntesen vállalt.

Ezek a másodlagos közösségek azonban nemcsak az adott társadalmi helyzetnek megfelelő mértékben viszonylagosak, hanem sajátos struktúrájuk miatt fokozottabban azok. Már csak azért is, mert létalapjuk az illuzórikus közösséghez való tartozás, az azzal való azonosulás. Amiben lényegi alávetettség és többé-kevésbé tudatos alárendelődés fejeződik ki. Ez az alárendelődés a feltétele a másodlagos közösségen belüli önkéntességnek. Az alárendelődés tehát alapbeli jellegzetesség, s a másodlagos közösségeket mindig lényegi függőségi viszony jellemzi. Viszonylagosságuk éppen ennek következtében lesz szükségképpen fokozott.

Ilyen típusú közösségek jönnek létre például akkor, amikor a nemzet egy része egy másik nemzet uralkodó társadalmán belül létezik. Ilyenkor védelmi közösségek jönnek létre. S ennek függvényeként hasonló jelenségek figyelhetők meg, amikor egy nemzethez tartozó egyének csoportja egy más nemzetbeli nagyobb csoportba sorolódik be. Például egy más nemzeti állam hadseregében a kisebbségi eredetű katonák. Amikor az egyedek ilyen módon csoportosulnak, akkor az egy kicsit rokon és folytatása a „földiek" közötti összetartásnak. De ennek igazi alapja mégis az a jellegzetes „közösségi szellem", amely a nemzeti kisebbségeken belül általában kialakul. Ez különben a legkülönfélébb másodlagos közösségi formák létrejöttét segíti elő. Lényegében ez a szellem is védelmi jellegű, s a másodlagos közösségek ilyenkor mind védelmiek. A nemzeti alapon álló reális közösség legjellegzetesebb formái talán éppen ezek. Bennük egy hátrányos helyzetre vagy elnyomásra való válaszról van szó, tehát egy rájuk mint nemzeti csoportra irányuló negáció tagadásáról. E kettős tagadás mindkét eleme a nemzetre vonatkozik és ezáltal érthető módon erősödik a nemzettel való azonosulás. A kötelékek pedig aktív közösségstrukturáló elemek lesznek. Annál is inkább lehetséges ez, mert hiszen a közösség mindig is és lényegénél fogva valamilyen függőség elleni védekezés volt.

Ilyen jelenségek nemcsak a nemzetnél figyelhetők meg, de minden illuzórikus közösségnél, amely elnyomott helyzetben van. Ilyenkor, és ezen az alapon, szinte mindig létrejönnek reális közösségek. Fontos azonban kiemelni, hogy erejük az elnyomással szembeni ellenállásból vagy harcból fakad. Bármily fontos szerepet is játszik ekkor az illuzórikus közösséghez való tartozás — és tényleg azt játszik, hisz ez az elnyomás oka s e közösségek koherenciája nagyon is függ az illuzórikus közösség ideológiájának jellegétől —, a helyzet nyomán mégis az elnyomás elleni harc kerül előtérbe. S mint ilyenek, ezek egyben az ember elemi „jogainak" védelmezői: az emberi lét elemi formáiért való harc eszközei lesznek. Ez pedig az emberi mivolt tételeződésévé teszi őket: pozitív tartalommal tölti meg őket.

Uralkodó helyzetben levő nemzetnél vagy általában illuzórikus közösségnél gyakorlatilag ritkán jönnek ilyen reális közösségek létre, s ha igen, akkor azok vagy nem tudnak tartósan fennmaradni, vagy sajátos társadalmi tartalommal bírnak. Formálódhatnak (sajátos körülmények között) reális aktív közösségek, mégpedig éppen a nemzetre való hivatkozással, de ezek a társadalmon belüli struktúrák és szervezetek determináltsága szerint s ennek eredményeképpen mindig partikuláris társadalmi érdekek kifejeződései. Amikor ezek hatalomra irányuló törekvésekhez kapcsolódnak — többnyire egy olyan nemzeti hatalomra, amely egy nemzeten kívüli célt kíván megszervezni —; akkor ezek az illuzórikus közösség sajátos kifejeződései és sajátos konkretizációi lehetnek. A kifelé irányultság ez esetben szükségképpen jelent élesebb agresszivitást, mint amilyen az illuzórikus közösség adott pillanatbeli uralkodó tendenciáját jellemzi. Ezek az együttesek, éppen mert a polgári nemzeten belül léteznek és erre a nemzetre hivatkoznak, maguk sem lehetnek mások, mint a fennálló elnyomási struktúrák fenntartását, sőt annak erősítését célzó együttesek és társadalmi tendenciák. E három tényező: a fokozott agresszivitás, a fokozott konzervativizmus és az ezek érdekében történő hatalomratörés olyan jellegzetességei az ilyen aktív nemzeti együtteseknek, hogy őket fasisztoid és fasiszta típusú szervezeteknek, illetve közösségigényű vagy közösség jellegű együtteseknek kell mondani. Persze ezzel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy ez valójában szélsőséges eset és sajátos helyzethez kapcsolódik.

*

Ha megpróbáljuk összefoglalni az illuzórikus közösség eddigi leírásának lényegét, akkor mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy az illuzórikus közösség nem egyszerűen és csak annyiban illuzórikus, amennyiben illúzió, hogy közösség lenne. Vagyis hogy egy nem-közösségi társadalmi egységet közösségnek mondja, ilyenként kezeli, s ennek megfelelően határozza meg az azt alkotó egyedek hozzá való viszonyát. Arról is szó van ugyanis — és ez igencsak lényeges, hiszen ezek nélkül az összefüggések és folyamatok nélkül az illuzórikus közösség még ilyenként sem lehetne valóságos —, hogy egy megelőző azonosulásra épülve képzeletbeli szinten és módon létrejönnek azok a tényezők, amelyek a közösség létének feltételei, illetve alkotó együtthatói. És mert ezek, bár képzeletbeli szinten, de valóságosan létrejönnek, ezért az illuzórikus közösség éppen képzeletbeliként lehet valóságos társadalmi tény és „működhet" ekként. A megelőzőleg létező s elsődleges alapot jelentő azonosulás viszont olymódon jöhet és jön létre, hogy egy elidegenedetten létező összességben az emberi (valójában „kollektív", de inkább egyénközi, „interszubjektív") szubjektum is elidegenedetten létezik, tehát ebben a megfosztottságban

összekapcsolódás, sőt egy sajátos, negációbeli azonosság létezik. Ezenkívül tény, hogy az elidegenedett együttes „továbbvisz", vagyis a maga módján felel meg bizonyos olyan funkcióknak, amelyeket korábban a közösség valósított meg. A negációbeli azonosság mint az azonosulás alapja most már olyan azonosulást határoz meg, amelyben a tagadás és állítás sajátos egymásba való átmenete és átfordulása, sajátos összekapcsolódása jön létre. A társadalmi egység és az azonosulási struktúra jellege és ezek egymáshoz való viszonya eredményezi, hogy az azonosulás a maga közvetlen felépítettségében mindig mitologikus. És ugyanez a dialektika teszi lehetővé, hogy az egyén végeredményben egy általa tagadott valósággal azonosuljon. Lévén pedig, hogy nem-közösségi társadalmi egységgel azonosul, ezért az illuzórikus közösség egy meghatározott társadalmi rendszerbe való besorolódást valósít meg. Minthogy most már ebben a lényegesek a — mitologikus formát öltő — tagadáselemek, ezért a besorolás egyben a negációtartalom levezetését (ha úgy tetszik félrevezetését) eredményezi. Így lehetséges, hogy az illuzórikus közösség a „nép ópiuma" szerepét töltse be. Minthogy pedig az egyén egy nem-közösségi, egy elnyomási rendszerre épülő társadalomba sorolódik be, ezért az illuzórikus közösség az uralkodó osztály érdekében való békés elnyomás eszköze lesz. Ám a mitológiában a tagadás nemcsak hogy mindig jelen van, de meghatározott történelmi feltételek között a tagadás—állítás-viszony meg is fordulhat: elsődlegessé válhat a társadalomra vonatkozó tagadás. Amikor ez lesz az illuzórikus közösség ideológiáját meghatározó tényező, akkor ez az ideológia a társadalmi lázadás és forradalmi mozgalom eszköze lehet és lesz.

Bármilyen formát is öltene az illuzórikus közösség viszonya a konkrét társadalmi mozgalmakhoz, az illuzórikus közösség jellegénél fogva — vagyis éppen mert egy elsődleges azonosulásra épül — olyan típust jelent, amely mindig az egyének alárendelését valósítja meg és függő helyzetüket szilárdítja meg. Az illuzórikus közösség *alapvető* jellegzetessége tehát, hogy a közösség és annak egyedei között olyan viszonyt hoz létre, amely pontosan ellentéte a valóságos közösségekbeli viszonynak. *Míg a valóságos közösség jellemzője az, hogy a közös van az egyedek összességének alárendelve, addig az illuzórikus közösség az egyedek összességét rendeli alá a közösnek.* Ennek megfelelően az egyik az elidegenedéssel szemben állva létezik, a másikat viszont az elidegenedés határozza meg, annak egyik vetülete, illetve megjelenési formája. Ebből érthető azután az is, hogy a közösségre vonatkozóan egy, a régitől eltérő szemléletmód jelenik meg, olyan, amely a közösség vállalását lényegében egyedül alárendelődésnek és szolgálatnak tekinti.

IV

A valóságos közösségek története azt mutatja, hogy viszonylagosságuk fokozatosan nőtt, mígnem a polgári társadalom elhozta a gyorsuló bomlást. Ezt az állítást az illuzórikus közösség jellegének és hatásainak ismeretében még határozottabbá tehetjük. (Hiszen ekkor a közösségi viszony maga is visszájára fordul: már nem az együttes rendelődik alá — viszonylagosan — az egyedek összességének, hanem éppen hogy az egyedek kerülnek az illuzórikus közösségtől egyoldalú függésbe s válik az ahhoz való tartozás szolgálattá és áldozássá.) A modern tőkés társadalomban a bomlás folyamata be is fejeződik:

a régi típusú közösségek megszűnnek létezni. E bomlás „végső" korszakában szükségképpen megváltozik a közösségről alkotott kép, illetve beteljesedik ez a folyamat is. Általánossá és uralkodóvá az a felfogás lesz, miszerint az egyénnek a közösséghez fűződő viszonya szolgálat-szemlélet, amely csak alárendelődési viszonyt ismer el. Olyan felfogás alakul ki tehát, amely ellentétes azzal, hogy a közösség kezdetben (később pedig csökkenő mértékben, de még jó ideig) megfelelt valóságának. Ez a tény késztetett arra, hogy fogalmi elemzésünket ne az általános — és éppen az illuzórikus közösség ideológiájának megfelelő — közösségképre építsük, hanem a régebbi értelmezésmódot tükröző nyelvi anyagra. Arra tehát, amelyet az illuzórikus közösség elfedett, mégpedig annak érdekében, hogy az egyedeket maga alá sorolhassa. Így jutottunk olyan leíráshoz, illetve meghatározáshoz, amely mind a reális, mind pedig az illuzórikus közösség megértését lehetővé teszi és eszköz lehet a történeti folyamat feltárásában is. Ámde ennek során olyan kritériumokra bukkantunk, amelyeknek teljes mértékben egyetlen közösség sem felelt soha meg. Ennek ellenére használtuk a közösség ilyen elképzelését, azt, amelyet talán a „tiszta" közösség fogalmával jelölhetnénk. A „tiszta" közösségnek ez a képe — annak ellenére, hogy ilyen közösségek nem léteznek — mégsem valóságellenes. Azért nem az, mert a közösségben élő emberek törekvését fejezi ki, azt, amely az emberben a közösséggel kapcsolatosan (nyíltabb vagy rejtett formában) mindig létezett. Hogy ez a törekvés nem vezetett „tiszta" közösségek létéhez, ez még nem jelenti, hogy értelmetlen álom lenne. Sőt ez az „álom" időnként és újra meg újra célként is felbukkant. Értéke így nem is annyira a múltra, mint inkább a jövőre vonatkozóan van. Különben éppen ilyen értelemben és ilyen jelleggel fogalmazott Marx is. Nála igencsak lényeges a „tiszta" közösség egyértelműen megfigyelhető eszméje. Az olyan közösség képe, amely az egyén sokoldalú kibontakozódásának társadalmi kerete és alapja kell legyen. A marxizmus így elvileg megfogalmazott célnak a múltbeli közösségformáktól eltérő közösség létrehozását tekinti.[1] Ez az elvi követelmény — egyelőre még inkább elvi formában — társadalmi követelménnyé is válik: a szocializmusban és a szocializmus által. Ennek megfelelően és ennek kifejeződéseképpen jelenik meg a szocialista mozgalomban a közösségi formák igénye, ezek keresése.

A modern polgári társadalom a közösség problémáját a maga módján, de szintén aktuálissá tette. Mégpedig éppen a közösségi létforma teljes megszüntetésének, az egyéneknek atomizált létbe való zárásának ellenhatásaként. Mert a polgári társadalom olyan űrt teremtett az egyén körül, olyan emberitársadalmi megfosztottságot, amely ellen az ember szükségszerűen küzd — s éppen közösséget keresve —, védekezni és lázadni próbál. És ugyancsak a kapitalizmus volt az, amely az egyént — részben izolálása által — teljesen

[1] A „Német ideológiá"-ban olvashatjuk: „Az a látszólagos közösség, amellyé eddig az egyének egyesültek, mindig önállósította magát velük szemben és minthogy egy osztálynak egy másikkal szembeni egyesülése volt, a leigázott osztály számára nemcsak teljesen illuzórikus közösséget, hanem egyúttal új béklyót is jelentett. A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik" (Marx és Engels Művei, **3**, 63.) és: „A forradalmi proletárok közösségében viszont, akik a maguk és valamennyi társadalomtag létezési feltételeit ellenőrzésük alá vonják ... az egyének mint egyének vesznek részt." (I. m. 65.) A „Kommunista Kiáltvány" pedig a célt olyan társadalomban határozza meg, amely „olyan társulás ... amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele". (Marx és Engels Művei, **4**, 460.)

függő helyzetbe juttatta a társadalmi „gépezetektől", teljesen kiszolgáltatottá tette. És ez ellen is kialakul a védekezés, és itt is a közösség keresése által. Az e társadalom által kiszolgáltatott s izolált helyzetbe zárt ember a közösségben remél kiutat, védelmet a tőkés termelési gépezet uralma ellen, de még inkább az ellen a folyamat ellen, amely — miután éppen a polgári társadalom vitte csúcsra az egyéniesülést — az egyéniség fokozatos megtörésének és szétbomlasztásának irányában halad. Hogy a modern tőkés társadalomban az egyéniség megtörésére irányuló törekvések fokozatosan szélesednek, azt indokolhatjuk akár a manipulációkra, akár pedig a mass-media szerepére való hivatkozással, bár ezek csak részletkérdések ebben. Legjelentősebb talán az, hogy a polgári társadalom alapeszméi és érdekrendszere — amelynek érvényesülése különben összefüggött a közösségek széthullásával — most olymódon teljesedik ki, hogy már az egyénnek egyéniségét is kérdésessé teszi. És ezt éppen azok látják, akik (legalább részben) élvezői e társadalom eredményeinek és értékeinek, de akik egyben szenvedői is e társadalom emberi értéktelenségeinek. Úgy tűnik, mintha ebben a folyamatban csúcsára ért volna a polgári társadalom fejlődése, olyan csúcsra, ahol feltárul értékeinek és emberi mivoltának válsága: egy, a gyökereket érintő válság.

Ilyen okokból és ilyen körülmények között jelent meg és szélesedik éppen a legfejlettebb tőkésországokban a polgári társadalomnak az az elutasítása, amely ezt a tagadást a közösség által próbálja megvalósítani. Amely a felszabadító, az emberi, az egyénre építő közösséget keresi, ennek formáit kísérletezi. Egyelőre még a polgári világ peremén — részben kivonulva belőle. Számtalan formát ölt ez — főképpen az ifjúság körében. A terjedő hippimozgalmak, a családok romjain alakuló kommunák mind ilyen irányban mozgó megoldáskeresések. Az emberi mivolt értékeit és az emberi életformát keresik. Ma ezek a kísérletek még főleg válságtünetek. De kétségtelen, hogy lényegében tagadják és tagadják meg a polgári világot. Ez tartalmukból éppen úgy látható, mint abból a hevességből, amellyel a „társadalom támaszai", amellyel a kispolgárok, a kapaszkodók rétegei, amellyel minden „gut-gesinnt" polgár ezeket a közösségkereső mozgalmakat legszentebb dühvel támadja.

Mindezek a jelenségek ékesen bizonyítják, mennyire igaza volt Marxnak, amikor a kommunizmus közösséggondolatát utópiából valóságos céllá törekedett tenni.

Ami a cél elérésének lehetőségeit illeti, hiba lenne illúzióknak engedni. Mert igaz az, hogy a természetnek való alávetettség megszüntetése mindinkább valóságos és jelenbeli lehetőséggé válik. Ám ezzel a probléma teljes egészében társadalmivá lesz. És ne feledjük, a közösség felbomlási folyamata évezrednyi időkig tartott: egy az eddigiektől eltérő közösségi típus kialakulása sem lehet évtizedes folyamat és terv. Hosszú fejlődés lehet csupán, kicsit fordítottja a bomlásénak: viszonylagos közösségek kialakulása, ezek fokozatos teljesebbé válása stb. És jósolni semmiképp sem lehet. Ma még csak a keresés elejét látjuk, nem többet. És még annyit, hogy le kell gyűrni azt a közösségszemléletet, amely szolgálást hirdet és nem az egyén kiteljesedését, amely alárendeltséget követel és nem a közöst rendeli alá minden, valóban minden egyednek. Azt hiszem, éppen ez indokolja, hogy elgondolkozzunk a közösség felett, ezért van értelme e probléma boncolgatásának.